

ПРОБЛЕМА ПРОСТУПКУ І КАРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДРАМАТУРГІЇ: ПЕРЕГУК ЧАСІВ

(Трагедії “Сава Чалий” І.Тобілевича, “Гріх” В.Винниченка,
“Патетична соната” М.Куліша: спроба зіставлення)

Марко В.П. (Кіровоград)

На прикладі драматичних творів І.Тобілевича “Сава Чалий”, В.Винниченка “Гріх” та М.Куліша. “Патетична соната” – в історичному й історико-літературному контекстах – розглядається художня інтерпретація однієї з фундаментальних морально-етичних проблем проступку і кари.

An artistic interpretation of one of fundamental moral and ethical problems of misdeed and punishment is analysed – in historic and historic - literari context – on the example of the dramas “Sava Chali” by Tobilevich, “Sin” by Yynnychenko and “The Patethic Sonata” by Kulish.

Розгляд творчості драматургів – класиків, зокрема І.Тобілевича, в історико-літературному й літературознавчому контексті, що реконструюється й по – новому осмислюється в умовах незалежності України, дає змогу побачити: тяглість розвитку драматургії; долання письменниками обмежень традиційного реалізму, що на українській сцені – через відомі заборони царату – обертався побутовим етнографізмом; зміни концепції людини, посилення в ній позиції екзистенціалізму; рух естетики й поетики драматургії до модернізму.

Чому обрано саме “Саву Чалого” І.Тобілевича, “Гріх” В.Винниченка, “Патетичну сонату” М.Куліша? Насамперед – це вершинні твори української драматургії. По – друге, їх об’єднує філософсько-концептуальна проблема “людина і час”; по – третє, у центрі кожної з них – моральний конфлікт, що обертається навколо одвічних дихотомій “свобода і обов’язок”, “вибір – відповідальність”, “проступок і кара”. На прикладі названих п’єс бачимо, як в українській драматургії зростає особистісне начало, і на фоні особистих трагедій постають неповторні людські долі й характери; бачимо, як твори набувають ознак ідеологічної драми, оскільки трагічний пафос постає через драму ідей; останнім зумовлене значне місце в розглядуваних творах діалогів – словесних дуелей, напружених монологів, сповнених глибоких душевних мук.

Шляхом зіставлення спробую простежити динаміку концептуально-художніх пошуків визначних українських драматургів. Оскільки за вихідний момент розгляду творів обрано моральний аспект, вважаю за доцільне виділити три позиції, за якими зближуються й розходяться автори: ціннісні орієнтації – ідеал; позиція – умови – вибір; відповідальність – провина – покара.

І.Тобілевич, В.Винниченко, М.Куліш сповідують високі ідеали, навколо яких, мов силові лінії навколо полюсів магніта, розташовані моральні цінності: вірність, кохання, любов до України чи прив’язаність до громади тощо.

І.Тобілевич зобразив трагедію людей, що сповідують “різні шляхи” виходу з кризи в кривавий період українсько-польської історії (2; 226).

Письменник немовби проводить величезний художній експеримент, надаючи можливості героям іти до кінця своїм шляхом – і в словесних поєдинках, і вчинками. (До речі, експериментальність ситуацій стане однією з визначальних рис Винниченкових драм). Але жоден із шляхів, показаних у п'єсі, не вів до розв'язання кривавих вузлів.

Магнат Потоцький безпосередньої участі в розправах над гайдамаками не бере, зате лінії всіх конфліктів сходяться до нього. Його девіз у ставленні до гайдамаків : “паля і шибениця” (2; 227), хоча обіцяє “надалі все життя спокійне забезпечить Україні” (2; 236). Страхітливим продовженням Потоцького є шляхтич Чеслав Жезніцький – кат за переконаннями. Він жорстоко карає українських селян, заявляючи, що робить це “на користь краєві” (2; 225).

Складніший шлях проходять Сава Чалий, Ян Шмигельський і якоюсь мірою Гнат Голий, котрі активно включені в конфлікт, що розігрується на сцені й поза нею. Хоча вони високо ставлять лицарську честь, їхні позиції явно утопічні. Ні Саві Чалому не вдалося запровадити спокій на Україні; ні шляхтичу Янові Шмигельському не пощастило порятувати край від руїни, хоча, за його словами, готовий бути вірним сином України; ні Гнатові Голому не судилось досягнути омріяної “рівності”, бо шлях до неї прокладає грабунками й помстою. Як не парадоксально звучить, у концепції твору шляхтич Жезніцький і ватажок гайдамаків Гнат Голий завзятістю в помсті зближуються. Така позиція письменника – сміливий крок через національні амбіції.

Крізь складні перипетії й душевні муки проводить автор Саву Чалого. На початку твору Сава – в ореолі слави народного ватажка. Його ідеал – Богдан Хмельницький, а мета – по-лицарськи стати проти ворога в чистім полі. Але перемагає стихія, гору бере Гнат Голий. Саву лякає вибух народного гніву: ”І понесуть вони на Україну і смуту, і пожежу, і кров проллють ріками, без жодної користі для народу, а потім і самі на палях всі сконають”(2; 246). Як схоже бачать перспективу гайдамаччини Сава і ... Потоцький, тільки їхнє емоційне ставлення до долі гайдамаччини діаметрально протилежне!

І Тобілевич передає трагізм вибору Сави іти “на другий берег!” (2; 250). Цим пафосом перейнятий його напружений монолог у кінці другої картини третьої дії, коли Сава звертається до України: готовий спокутувати всі гріхи власною кров'ю. Монологи Сави (і згаданий, і поданий у дев'ятій яві п'ятої дії) – то, власне, внутрішні монологи, то новітні засоби психологізму, завдяки яким автор робить рішучий крок у нову літературну епоху.

Цікаво будується й фінал п'єси. Доля Сави, зафіксована в пісні, відома. Але автор турбується деталями, які знімають однозначність покарання Сави колишніми побратимами. Чалий сам визнає свою провину й просить прощення від Гната і гайдамаків. Останні слова Сави передають стан душі, в якому він довго перебував: “Я смерть прийняв за рідний край... Я кров'ю змив свою вину...” (2; 281). Прикметно, що Гнат не заперечує слів Чалого, а, вбиваючи, називає його “братом”, немовби прокладаючи Савиній душі шлях до очищення. Таке художнє рішення письменника своєрідно провіщало амбівалентне ставлення до героя, яке стане поширеним через десятиліття.

Як бачимо, фінал трагедії “Сава Чалий” автор пов’язує не з історичною долею гайдамаччини; його цікавить доля особи на кривавих шляхах історії. Історична доля гайдамаччини була кривавою, трагічною, і підштовхнула до неї українців третя сила – російська цариця Катерина II. Заграючи з ватажками гайдамаків, підступно наказала арештувати їх, а головний кіш біля Холодного Яру - розгромити гарматами.

Переходячи до короткого розгляду п’єси В.Винниченка Гріх“ під кутом означеної проблеми, хотів би звернути увагу на одну обставину: незважаючи на численні криваві сутички між гайдамаками і шляхтою, поняття честі, обов’язку для героїв “Сави Чалого” І.Тобілевича не втрачають своєї суспільної основи, хоча й мають, як мовилось, надто індивідуальне забарвлення. В.Винниченко ж устами героїні Марії Ляшківської акцентує на руйнації основ суспільної моралі. Набачившись страхіть на війні (йдеться про першу світову), де вбивають, гвалтують, влаштовуючи гареми чоловічі й гареми жіночі, Марія заперечує саме поняття гріха. Але автор не стає на позицію героїні. Він ставить її в такі обставини (за суттю експериментальні), які заставляють її змінити ставлення до цієї моральної категорії. Закохавшись у чоловіка своєї подруги Ніни, Марія приховує своє почуття, вдаючись до численних підмін: то їй хочеться бути дияволом-спокусником, то вступає в безкінечні перетрактації з Іваном, то насмішливо говорить Ніні, що відіб’є в неї чоловіка. Ця подвійна гра завершується в тюрмі при очній ставці, коли Марія з Іваном залишилась немовби наодинці (про таємного свідка вони не знають). Марія зізнається Іванові в коханні, вдаючись до заперечення попереднього стану, який її гнітив: “А ви що ж думали? Що ж ви уявляли? Що я ненавиджу вас?”(1; 502).

Друге коло випробувань Марії пов’язане з пропозицією жандармського полковника Сталинського вчинити “майже зовсім невинний гріх”(1; 508) – і ним, гріхом, порятувати товаришів. Нестандартна ситуація! Треба вибирати: власна невинність і приреченість товаришів – чи “гріх” і порятунок тих же товаришів, між якими й коханий Іван. Письменник на якусь мить надає Марії можливість глянути на себе збоку: як Марія заперечувала “гріх”, так Сталинський розмиває поняття моральної чистоти, вірності. Марія змушена робити вибір тоді, коли в неї вибору немає, - і вона з жахом усвідомлює власну безвихідь: почуває себе зрадницею серед тих, чиїм довір’ям дорожить. Через те в діалозі з Іваном Марія вдається до подвійної підміни: то пропонує Іванові уявити зрадником себе самого, то говорить про уявного зрадника як третього, в якого вона закохана. В обох випадках жінка моделює свій стан безвиході. Але Іван залишився глухим до майже прозоро окреслених страждань Марії, заявляючи, що готовий убити провокатора. Звівши всю розмову на жарт, Марія змушена на останній межі рятувати свій ідеал власною смертю, тобто самогубством.

Летальні фінали у В.Винниченка зустрічаються часто. Модельовані автором ситуації морального експерименту “провокували” саме такий кінець. Але мені видається, що справа торкається світогляду самого В.Винниченка: будучи атеїстом, як соціаліст, у глибині душі він зберігав вірність християнським моральним постулатам.

“Патетична соната” Миколи Куліша, поставлена в означену низку творів, явила такий комплекс новаторських ознак, які ще довго хвилюватимуть і приваблюватимуть дослідників. Екзистенціалізм як філософська основа авторської художньої концепції людини, рідкісний у драматургії ліричний принцип освоєння матеріалу, підміна оповідача переказом його думок аж до воскресання його, Ілька, голосу, символістський принцип нанизування містких деталей (гелікон, краплі, що падають зі стелі, музика Бетховена, країна, де на дверях два замки іржаві висять, українські зорі, розріз будинку по вертикалі тощо) – усе це сьогодні мушу обминути, зосередившись лише на колізії поет Ілько – Марина, керівник українських повстанців.

Романтичне кохання Ілька до Марини проходить жорстоку перевірку часом страшних соціальних катаклізмів, які, мов велетенські жорна, перемелюють ідеали Ілька й долю Марини. Ю.Шерех пояснює трагедію Марини тим, що вона “не повірила в силу людської душі, людського почуття, поезії.”(3; 333). Однак Кулішева позиція може бути тлумачена інакше. Поет Ілько зрадив поезію, кохання, перейнявшись ідеями більшовиків і перейшовши на іншу, негуманістичну систему цінностей. Вірність обов’язкові по-більшовицьки повертається зрадою ідеалів незалежної України, які були смыслом життя Марини. В останньому діалозі Ілька й Марини, який поступово перетворюється на своєрідний антидіалог (герої говорять паралельно й не чують одне одного, в результаті чого “бере слово товариш маузер”), героїня здобуває повну перемогу, хоча фізично гине. Марина винна – без провини, а смерть від руки колись закоханого в неї поета – українця, що перейнявся ідеями більшовиків, - страшний символ історичної поразки української ідеї й трагедії українського народу.

Проблема проступку й кари - одна з вічних. До неї не раз зверталась література ще з античних часів. Розглянута на прикладі трьох творів, що охоплюють невеликий відрізок історії української драматургії, вона засвідчила розмаїття художніх рішень видатних майстрів, серед яких творчі прозріння І.Тобілевича в його історичній трагедії “Сава Чалий” по-справжньому вражають.

БІБЛІОГРІФІЯ

1. Винниченко В.К. Вибрані п’єси. – К. : Мистецтво, 1991. – 605с.
2. Карпенко – Карий І. (Тобілевич І.К.).Твори: В 3- х т.- К.: Дніпро, 1985. – Т.2.– 351с.
3. Куліш М. Г. Твори: В 2 – х т. – К. : Дніпро, 1990. – Т.2. – 877с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марко Василь Петрович – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури КДПУ ім. Володимира Винниченка, проректор з наукової роботи КІРУЕ.

Наукові інтереси: література ХХ століття, концептуально-стильові пошуки, теорія літератури.